

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της
Παναγίας Σκριπούς στη Βοιωτία

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 111-128

ΑΘΗΝΑ 1999

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΚΡΙΠΟΥΣ ΣΤΗ ΒΟΙΩΤΙΑ*

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Ορχομενό είναι ασφαλώς ένα πασίγνωστο και πολυσυζητημένο μνημείο (Εικ. 1-2). Με το κτίριο αυτό έχουν ασχοληθεί πολλοί ερευνητές της ιστορίας της βυζαντινής αρχιτεκτονικής¹, ανάμεσά τους και ο τιμώμενος δάσκαλος, ώστε το θέμα της χρονολόγησης και της τυπολογίας να μπορεί να θεωρηθεί προς το παρόν εξαντλημένο. Για το λόγο αυτό δεν θα κάνουμε παρά ελάχιστη αναφορά στα θέματα αυτά. Ωστόσο, το μνημείο όσο και αν φαί-

νεται σχετικά άθικτο από την πάροδο του χρόνου, δεν απέκτησε τη σημερινή του μορφή σε μία ημέρα. Επανειλημμένα στην ιστορία του υπέστη μεγάλες επεμβάσεις, που άλλαξαν, αν όχι τη γενική του διάταξη, οπωσδήποτε όμως τη μορφή του. Στην παρούσα εργασία θα γίνει προσπάθεια να σκιαγραφηθεί η οικοδομική του ιστορία. Ορισμένες από τις φάσεις της σώζονται ακόμα στο σώμα του κτιρίου, ενώ άλλες θα τις ανιχνεύσουμε από τις υπάρχουσες πηγές. Συγγραφείς, όπως η Μαρία

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 1997 (βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 15-16). Οι παρατηρήσεις και τα σχέδια αποτύπωσης έγιναν εξαρχής από το γράφοντα κατά τη διάρκεια εκπόνησης μελέτης αποκατάστασης του κτιρίου.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Χ. Κοιλιάκου, αρχαιολόγο της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, για τη βοήθεια και τη συνεργασία της. Επίσης ευχαριστώ την κ. Margaret Cogzell, βιβλιοθηκάρια της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, για τη βοήθεια που μου παρέσχε στην ανεύρεση των σχεδίων του R. Schultz. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω τη Διεύθυνση της ανωτέρω σχολής και ειδικότερα τον δρ. Guy Sanders, που μου επέτρεψαν τη δημοσίευση των σχεδίων και των φωτογραφιών από το αρχείο της σχολής στο παρόν πόνημα.

1. Παρά το γεγονός ότι ο ναός είναι ακριβώς χρονολογημένος το 873/4, παραμένει ένα εξαιρετικά αμφιλεγόμενο μνημείο, καθώς η τόσο πρώιμη χρονολόγησή του και η απουσία άλλων σύγχρονών του κτιρίων, ώστε να είναι δυνατές οι απαραίτητες συγκρίσεις, έχει διχάσει τους ερευνητές. Πολλές μελέτες αναφέρθηκαν στο ναό, ενώ οι σημαντικότεροι μελετητές της βυζαντινής αρχιτεκτονικής έχουν δημοσιεύσει την άποψή τους για την καταγωγή και τις επιρροές που οδήγησαν στη μορφή του κτιρίου. Πρώτος ο Josef Strzygowski (*Inedita der Architektur und Plastik aus der Zeit Basilios' I (867-886)*, *BZ* 3 (1894), σ. 1-17), που επισήμανε το μνημείο, θεώρησε ότι πρόκειται για ένα σταυρικό οικοδόμημα που κατάγεται από την ιουστινιανία εκκλησία των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινούπολης, κατασκευασμένο όμως από επαρχιώτες τεχνίτες. Ο Oskar Wulff (*II. Die byzantinische Kunst*, Βερολίνο-Neubabelsberg 1918, σ. 453) θεώρησε το μνημείο ως βασιλική με εγκάρσιο κλίτος χωρίς τα υπερώα. Ο Gabriel Millet (*L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, σ. 62) διείδε στο μνημείο την ανάμειξη του σταυρικού ναού με μια θολωτή βασιλική

και το θεώρησε ως το αφετηριακό παράδειγμα, από το οποίο προήλθε ο τύπος της σταυροειδούς εκκλησίας στην Ελλάδα. Κατόπιν η Μαρία Σωτηρίου ('Ο ναός της Σκριπούς της Βοιωτίας', *AE* 1931, σ. 53), που δημοσίευσε και την πληρέστερη εργασία για το κτίριο, δέχεται ότι προήλθε από αρμενικά πρότυπα, που αναμείχθηκαν με στοιχεία από την παλαιοχριστιανική παράδοση του τόπου. Ο Jurgis Baltusaitis (*L'église cloisonnée en Orient et en Occident*, Παρίσι 1941, σ. 42-43) συσχέτισε τη Σκριπού με πρότυπα υπερκανκασιανά. Ο Α. Κ. Ορλάνδος (Βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας, *ABME* Θ' (1961), σ. 9-19) προχώρησε, με αφετηρία τη Σκριπού, σε χρονολογική κατάταξη με βάση τις αναλογίες της κάτοψης, θεωρώντας ότι τα μεσοβυζαντινά κτίρια πλησιάζουν προς το τετράγωνο με την πάροδο του χρόνου. Ωστόσο, οι παρατηρήσεις του έχουν πλέον ανατραπεί. Τελευταία ο Richard Krautheimer (*Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1986, σ. 315) ανάγει το μνημείο στις μορφές που δημιουργήθηκαν στην αυλή των βούλγαρων τσάρων. Η άποψη αυτή δέχθηκε κριτική από τον Παναγιώτη Βοκοτόπουλο (*Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις τήν Δυτικήν Στερεάν Έλλάδα κατά τήν Ήπειρον από τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 110-126), ο οποίος δεν θεωρεί την Παναγία προδρομικό μνημείο, αλλά ότι μιμήθηκε αρχαιότερα πρότυπα που υπάρχουν από τον 8ο ακόμα αιώνα. Τέλος, το θέμα έκλεισε προς το παρόν με την ανάλυση του Δημητρίου Πάλλα, στον οποίο και αφιερώνεται το άρθρο αυτό ('Η Παναγία της Σκριπούς ως μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σέ μεσαιωνική βυζαντινή', *ΕΕΣΤΜ* 6 (1976-77), σ. 1-70, και αναδημοσιεύτηκε στο Δ. Ι. Πάλλας, *Συναγωγή μελετῶν βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας*, Β', Αθήνα 1987-88, σ. 567-640), ο οποίος χαρακτήρισε το κτίριο ως αποτέλεσμα βουλγαρικής διεργασίας πρόσβασης από την ντόπια τρικλιτή ξυλόστεγη παλαιοχριστιανική βασιλική με εγκάρσιο κλίτος προς την περικλειστής υψῆς σταυροειδή εκκλησία με τρούλο.

Εικ. 1. Ο ναός της Παναγίας Σκριπούς στον Ορχομενό Βοιωτίας από τα δυτικά.

Σωτηρίου² και ο Ε. Στίκας³, έδωσαν πλήθος στοιχείων για την κατανόηση της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου. Παρακάτω θα γίνει προσπάθεια συστηματοποίησής τους, ώστε να υπάρξει μία χρονική αλληλουχία των οικοδομικών φάσεων.

Α' φάση - αρχική. 873/4

Το κτίριο ασφαλώς κατασκευάστηκε σύμφωνα με τις επιγραφές του το 873/4 από το βασιλικό πρωτοσπαθάρη Λέοντα, ο οποίος φαίνεται από νεότερες έρευνες⁴ ότι ήταν μέλος της αυλικής αριστοκρατίας της Κωνσταντινουπόλεως και ανήκε στο περιβάλλον του αυτοκράτορα Βασιλείου Α'. Για το γεγονός αυτό δεν υπάρχει καμιά πλέον αμφιβολία, αφού οι τέσσερις κτητορι-

κές επιγραφές που σώζονται ενσωματωμένες στο μνημείο είναι απολύτως σαφείς⁵. Η οικοδομική φάση του 9ου αιώνα σώθηκε σε μεγάλο ποσοστό και παρατηρείται στα κατώτερα μέρη της τοιχοποιίας του ναού. Χαρακτηρίζεται από τη χρήση μελών μεγάλων διαστάσεων, συλήματα⁶ από τον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο του Ορχομενού (Εικ. 3-4). Τα μέλη αυτά συναρμολογούνται με λίγες μικρότερες πέτρες και άφθονο κονίαμα, χωρίς καθόλου τούβλα. Κυριαρχούν οι σπόνδυλοι αερόβδωτων κίωνων με μήκος ίσο με το πλάτος των τοίχων του ναού, που δίνουν και το πρωτότυπο και μοναδικό αισθητικό αποτέλεσμα στο μνημείο. Τα σωζόμενα ανοίγματα της α' φάσης είναι τοξωτά, κατασκευασμένα όλα με λίθινους πελεκητούς θολίτες, εκτός από τα παράθυρα της πρόθεσης και του διακονικού, στα οποία

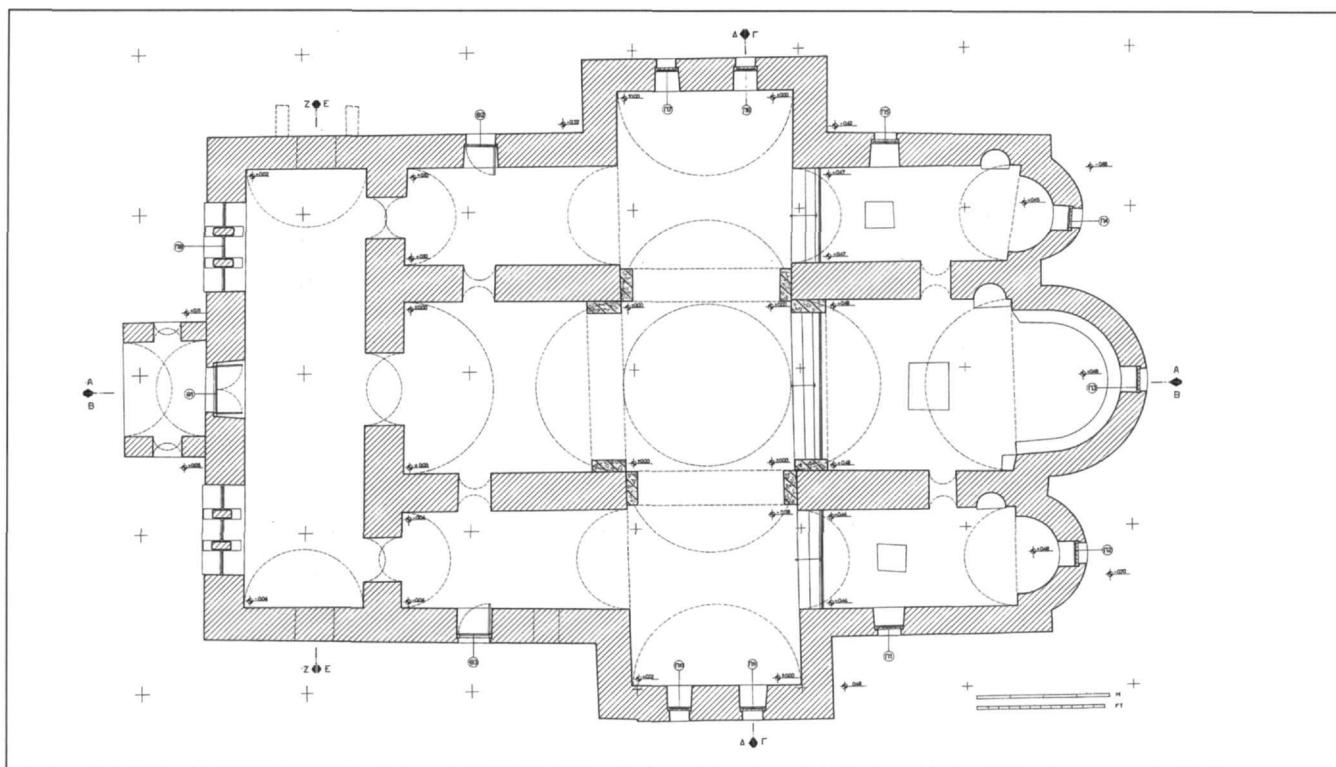
2. Μ. Σωτηρίου, ό.π. Εξαιρετική μονογραφία στην οποία μελετάται κάθε πτυχή του μνημείου, ώστε πολύ λίγα να μπορούν να συμπληρωθούν σήμερα. Ωστόσο, τα όσα αναφέρονται για την οικοδομική ιστορία του δεν είναι επαρκώς συστηματοποιημένα.

3. Ε. Sticas, L'église de Scripou (Orchomenos) en Béotie, *Corsi Rav* XXII (1975), σ. 394.

4. Ν. Oikonomides, Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Béotie, *TM* 12 (1994), σ. 489.

5. Πάλλας, ό.π., σ. 572.

6. Σύμφωνα με την ορολογία που χρησιμοποιούσε ο τιμώμενος διδάσκαλος.

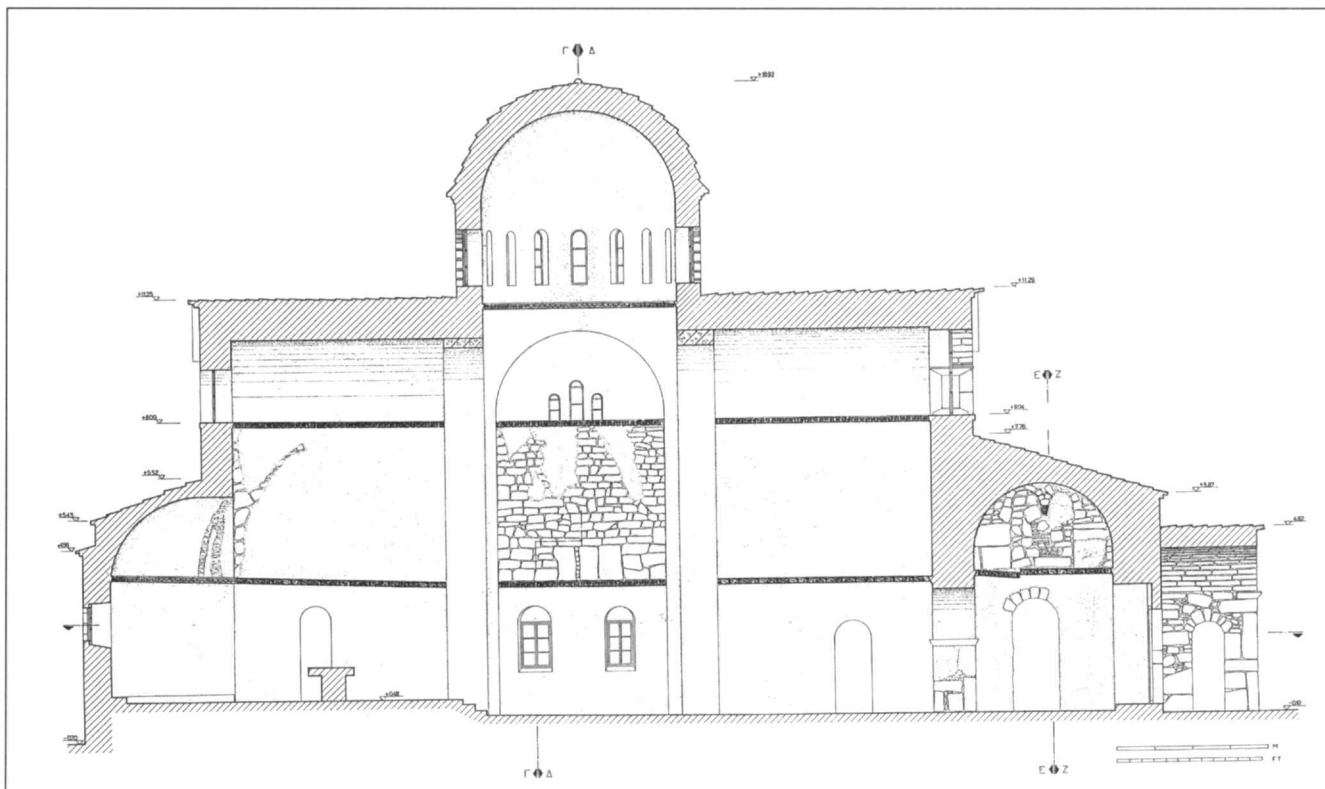
Εικ. 2. Παναγία Σκριπού. Κάτοψη.

χρησιμοποιήθηκαν τούβλα για το γύρισμα των τόξων. Χωρίς αμφιβολία και το παράθυρο της κεντρικής αψίδας του ιερού βήματος θα ήταν κατασκευασμένο με τον ίδιο τρόπο. Σήμερα σώζονται μόνο οι πλάγιες παραστάδες, ενώ τη θέση του έχει πάρει μικρότερο άνοιγμα της εποχής της τουρκοκρατίας. Η αρχική του μορφή εύκολα μπορεί να αναπαρασταθεί, γιατί το πλάτος του είναι ακριβώς τριπλάσιο των ανοιγμάτων της πρόθεσης και του διακονικού. Συνεπώς πρόκειται για ένα τρίλοβο τοξωτό παράθυρο με ισουπή τόξα, αφού το ύψος της γένεσης της κόγχης δεν επιτρέπει την ύπαρξη ψηλότερου τόξου στο μεσαίο λοβό. Τέλος, υπήρχαν δύο, τοιχισμένα σήμερα, δίλοβα παράθυρα με πέτρινους θολίτες στο βόρειο και το νότιο τοίχο του ναρθοθα. Διακρίνονται μόνο τα κιονόκρανα των αμφικιονίσκων κατά χώραν.

Βασικό χαρακτηριστικό της α' φάσης κατασκευής είναι η μοναδική οδοντωτή ταινία, που περιτρέχει το ναό στις γενέσεις των ανοιγμάτων, σε σταθερό ύψος 2 μ. από το σημερινό επίπεδο του εδάφους. Μόνο στην αψίδα του ιερού βήματος αλλάζει κατεύθυνση και ανεβαίνει σε ψηλότερη κατά 0,50 μ. στάθμη. Ακόμα, στην αρχική φάση υπήρχαν ανάγλυφοι διακοσμητικοί κοσμητές εξω-

τερικά σε πέντε στάθμες. Από αυτούς άλλοι σώζονται κατά χώραν, ενώ οι υπόλοιποι υπάρχουν στη συλλογή γλυπτών μελών του ναού. Οι κοσμητές των εξωτερικών επιφανειών ξεχωρίζουν εύκολα από αυτούς του εσωτερικού, γιατί η κοσμημένη τους επιφάνεια είναι επίπεδη και περιβάλλονται από αστραγάλους, ενώ οι δεύτεροι έχουν λοξότμητη κοσμημένη επιφάνεια. Διακρίνονται οι παρακάτω κοσμητές:

- α. Κοσμητής με ρόδακες που φέρουν τετράφυλλα ανθέμια. Βρισκόταν στη βάση του αρχικού τρούλου. Σήμερα προφανώς δεν υπάρχει τίποτα κατά χώραν, αφού ο τρούλος έχει πλήρως αντικατασταθεί. Παρουσιάζουν έντονη καμπυλότητα.
- β. Κοσμητής με σειρά φύλλων δάφνης. Περιέτρεχε τους τοίχους κάτω ακριβώς από τις στέγες. Σώζεται κατά χώραν σε ολόκληρο το δυτικό σκέλος της σταυροειδούς κάτοψης του ναού, στους πλάγιους τοίχους του ανατολικού σκέλους και στους πλάγιους τοίχους του βόρειου σκέλους αλλά, όπως θα δούμε, οι τελευταίοι έχουν τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση.
- γ. Κοσμητής με τριπλή συμπλεκόμενη ταινία. Βρίσκεται στην ποδιά των ανώτερων παραθύρων. Σώζεται κατά χώραν σε ολόκληρο το δυτικό σκέλος και τους

Εικ. 3. Παναγία Σκριπού. Τομή κατά μήκος.

πλάγιους τοίχους του ανατολικού. Κοσμήτης υπάρχει στην ίδια θέση, αλλά με μέλη σε δεύτερη χρήση, και στις υπόλοιπες όψεις του κτιρίου. Πολλές φορές μάλιστα αποτελείται από τμήματα των άλλων κοσμητών τοποθετημένα στο επίπεδο αυτό.

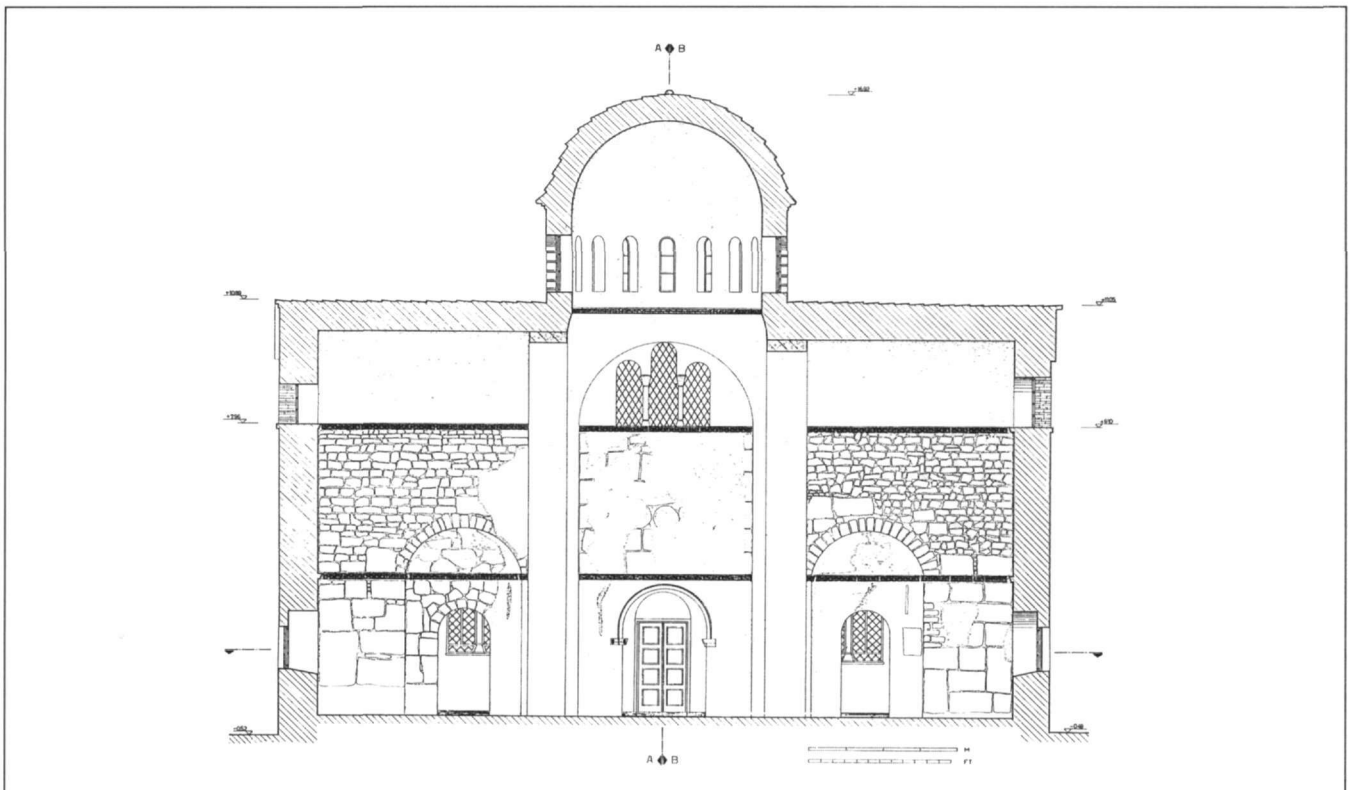
- δ. Κοσμήτης με κυματοειδή έλικα με ημίφυλλα ανθέμια. Εμφανίζεται κάτω από τα κεραμίδια της στέγης του διακονικού και σε τμήμα μόνο της λοξής στέγης της πρόθεσης. Προφανώς θα υπήρχε και κάτω από τη στέγη των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων, αλλά σήμερα έχει καταστραφεί. Ίσως να υπήρχε και κάτω από τα κεραμίδια της ανώτερης στέγης της αψίδας του ιερού.
- ε. Κοσμήτης με πεντάφυλλα ανθέμια σε κύκλους. Σώζεται κάτω από τα κεραμίδια των τριών κογχών του ιερού και κάτω από τη στέγη του νάρθηκα, αλλά μόνο στο βόρειο τοίχο.

Το γεγονός ότι σώζονται ανάγλυφοι κοσμήτες του ναού σε όλες σχεδόν τις αρχικές θέσεις, εκτός από τον τρούλο, δεν σημαίνει, όπως θα δούμε, ότι όλοι οι τοίχοι έχουν κτιστεί στην αρχική οικοδομική φάση.

Η οικοδομική φάση του 9ου αιώνα επισημάνθηκε σε όλους τους τοίχους του νάρθηκα και του δυτικού σκέ-

λους μέχρι το ύψος της στέγης, στα κατώτερα μέρη της ανατολικής όψης μέχρι το ύψος των στεγών των κογχών, στους πλάγιους τοίχους του ανατολικού σκέλους, στο νότιο τοίχο του διακονικού και το βόρειο της πρόθεσης, στα κατώτερα τμήματα του βόρειου και του νότιου σκέλους. Στη φάση αυτή ανήκουν όλα τα ανοίγματα στην κατώτερη στάθμη του ναού, εκτός από το άνοιγμα της αψίδας του ιερού, καθώς και το τρίλοβο παράθυρο του δυτικού σκέλους και τα τοιχοσμένα παράθυρα του βόρειου και του νότιου τοίχου του νάρθηκα. Ανήκουν επίσης και οι χαμηλές καμάρες των τεσσάρων γωνιακών διαμερισμάτων. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το παράθυρο του δυτικού σκέλους που έχει ανισοϋψείς λοβούς, θα έπρεπε σύμφωνα με τη χρονολογική κατάταξη των μεσοβυζαντινών εκκλησιών από τον Megaw⁷ να ανήκει σε μεταγενέστερη οικοδομική περίοδο. Ωστόσο, το γεγονός ότι αυτό δεν συμβαίνει, μάλλον αποβαίνει εις

7. A.H.S. Megaw, The Chronology of Some Middle Byzantine Churches, *BSA* 32 (1931-32), σ. 120.

Εικ. 4. Παναγία Σκριπού. Τομή κατά πλάτος.

βάρος της θεωρίας⁸. Τέλος, παλαιότερες απόψεις που ανέφεραν ότι ο ναός κτίστηκε ως προσθήκη ή συμπλήρωση παλαιότερου ναού δεν φαίνονται να έχουν κάποια υλική βάση προς το παρόν.

Β' φάση. Μεσοβυζαντινή

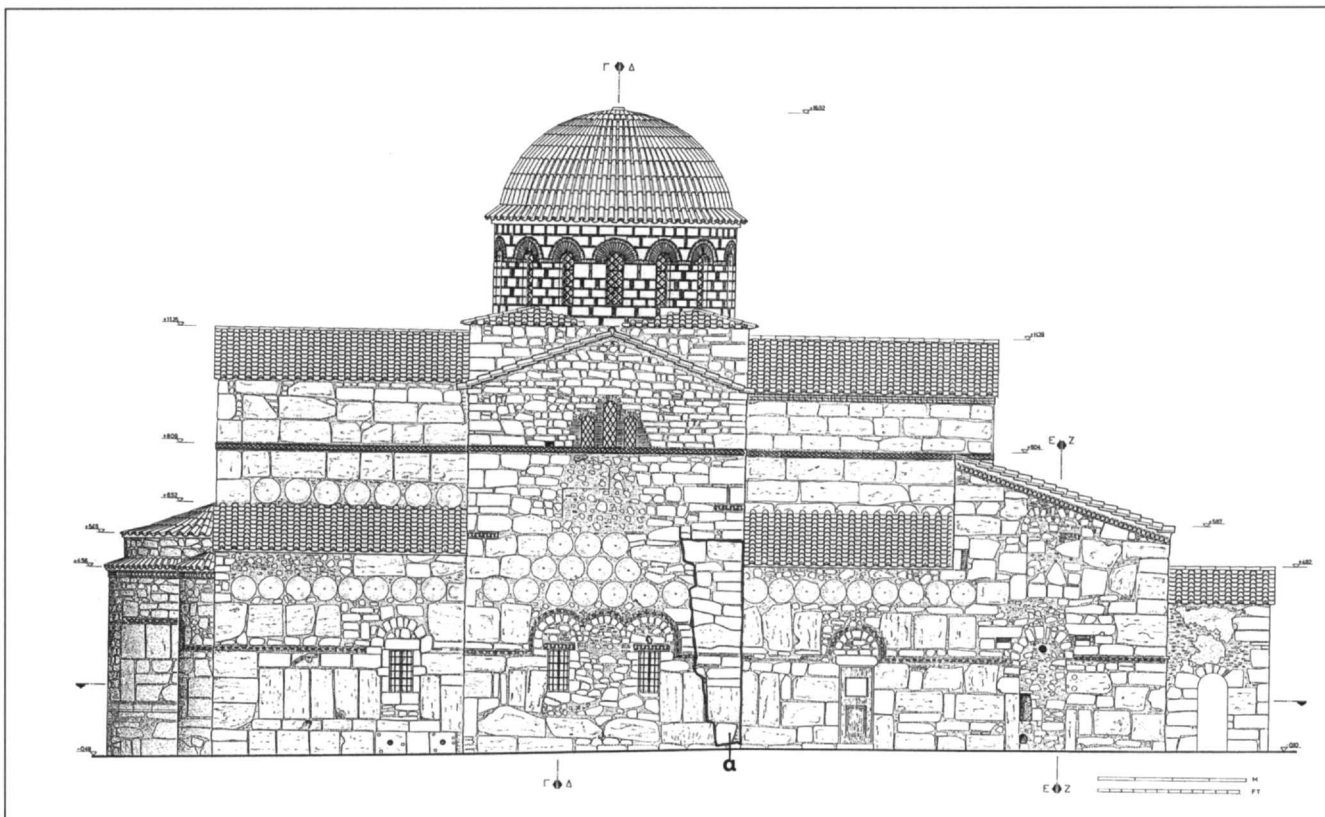
Μια δεύτερη οικοδομική φάση ανιχνεύεται σε ορισμένα σημεία του κτιρίου (σημειώνεται στις Εικ. 5-8 με α). Παρατηρήθηκε σε μικρό τμήμα της δυτικής γωνίας του νότιου σκέλους (Εικ. 9) και στη δυτική γωνία του βόρειου σκέλους (Εικ. 10). Δομείται με τρόπο παρόμοιο με της αρχικής, δηλαδή με αρχαία μέλη και ντόπιο πωρόλιθο μεγάλων διαστάσεων, που πιθανώς έχουν προέλθει από

καταρρεύσεις του ίδιου του μνημείου. Οι λίθοι συμπλέκονται μεταξύ τους με άφθονο κονίαμα. Η φάση αυτή διαφοροποιείται από την αρχική με σαφείς αρμούς. Ένας αρμός παρατηρείται στα αριστερά του τρίλοβου παραθύρου του νότιου σκέλους. Ο αρμός συνεχίζεται μέχρι τη στέγη, αλλά πάνω από την κλείδα των παραθύρων ανήκει, όπως θα δούμε, σε άλλη φάση. Το τμήμα αυτό της επισκευής φθάνει μέχρι τον πρώτο κοσμήτη στο βόρειο σκέλος και εξαφανίζεται πάνω από αυτόν. Αντίστοιχος αρμός στο δυτικό τοίχο του νότιου σκέλους εξαφανίστηκε κατά τις επισκευές του 1929. Ο εν λόγω αρμός διακρίνεται σε φωτογραφία που δημοσιεύεται στον τόμο *Άναστάσιος Όρλάνδος. Ο άνθρωπος και το έργο του*⁹. Αντίστοιχος αρμός υπάρχει και στη δυτική γωνία

8. Είναι προφανές ότι η γενική θεώρηση του Megaw δεν εφαρμόζεται σε όλες τις περιπτώσεις. Για παράδειγμα σε παλαιότερη εργασία μου (Σ. Βογιατζής, Ο ναός του Αγίου Χαράλάμπους Καλαμάτας, *ΔΧΑΕ ΙΣΤ'* (1992-93), σ. 94) είχα με αμηχανία υποστηρίξει ότι νεότερη οικοδομική φάση είχε αρχαίζοντα χαρακτηριστικά! Ίσως είναι καιρός να αναληφθεί μια προσπάθεια αναψηλάφησης

των γενικών θεωριών των παλαιότερων μελετητών με βάση νέα δεδομένα και παρατηρήσεις.

9. Ε. Στίκας, Κατηγορία Β'. Χριστιανικά μνημεία, *Άναστάσιος Όρλάνδος. Ο άνθρωπος και το έργο του*, Αθήναι, Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, 1978, σ. 508.

Εικ. 5. Παναγία Σκριπού. Βόρεια όψη.

του βόρειου σκέλους, εκτεινόμενος από το έδαφος μέχρις ύψους 4 μ. περίπου. Χαρακτηριστικό της οικοδομικής αυτής φάσης είναι το γεγονός ότι στη νεότερη αυτή φάση διακόπτονται οι οδοντωτές ταινίες και αντικαθίστανται με άλλα αρχιτεκτονικά μέλη.

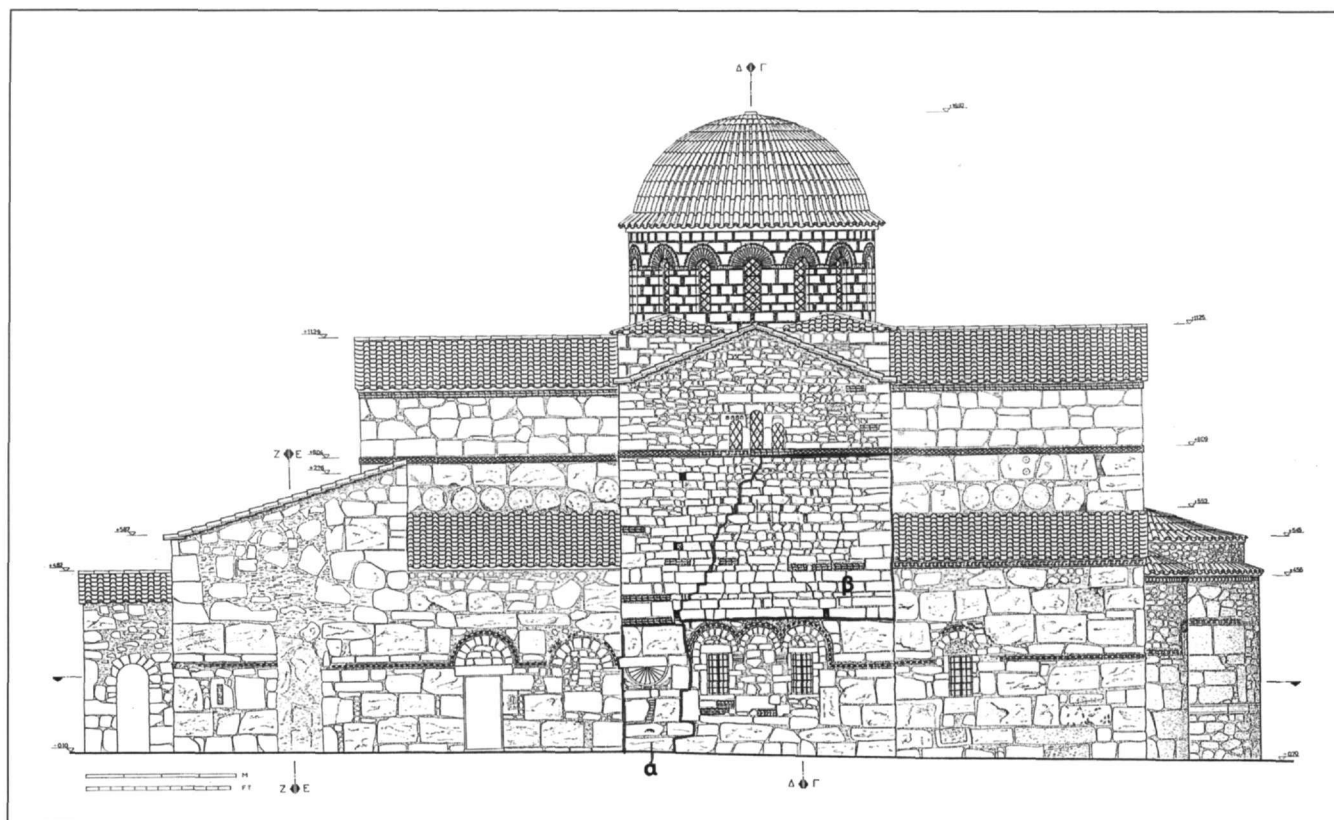
Προφανώς μεγάλο τμήμα του βόρειου και του νότιου σκέλους κατέρρευσε ή έπαθε ζημιές και ανακατασκευάστηκε σε κάποια εποχή μετά το κτίσιμο του ναού, αλλά όχι και πολύ απομακρυσμένη χρονικά από αυτήν. Η περίπτωση σεισμού με κατεύθυνση Α.-Δ., που να επηρέασε τις δύο αυτές γωνίες, δεν πρέπει να αποκλειστεί. Άλλωστε, η όλη δόμηση του ναού από κυκλικά στοιχεία το ένα πάνω στο άλλο προσδίδει ασταθέστατη ισορροπία στο κτίριο, γεγονός που πιθανόν να οδήγησε σε επανειλημμένες καταρρεύσεις και ανοικοδομήσεις. Το τμήμα αυτό της επισκευής φθάνει μέχρι τον πρώτο κοσμήτη στο βόρειο σκέλος και εξαφανίζεται πάνω από αυτόν. Πολύ πιθανόν η κατέρρευση μέχρι τόσο χαμηλή στάθμη των δύο πλάγιων κεραιών να οδήγησε και στην πρώτη αντικατάσταση του αρχικού τρούλου του κτιρίου.

Παρόμοια δόμηση εμφανίζει και το πρόπυλο της δυτικής

όψης. Όπως παρατήρησε η Μ. Σωτηρίου¹⁰, το πρόπυλο αυτό κατασκευάστηκε εκ των υστέρων, αφού ενσωμάτωσε στο δεξιό του πεσό γλυπτό επίκρανο, προερχόμενο πιθανώς από την ανακατασκευασμένη κεντρική θύρα. Άλλωστε, παρόμοια γλυπτά υπάρχουν στην κεντρική πύλη του κυρίου ναού. Το αριστερό επίκρανο προέρχεται από αρχαίο μέλος. Αλλά και πολλά τμήματα κοσμητών έχουν ενσωματωθεί στην καμάρα του, γεγονός που σημαίνει ότι κατασκευάστηκε μετά την πρώτη κατέρρευση του ναού (ωστόσο, δεν αποκλείεται η καμάρα να ανήκει και σε μεταγενέστερη φάση επισκευών). Τέλος, η ίδια οικοδομική φάση πιθανόν να εμφανιστεί και στα αποφραγμένα ανοίγματα της νότιας όψης του νάρθηκα, όταν καθαιρεθεί το παχύ κονίαμα που τα καλύπτει.

Η οικοδομική αυτή περίοδος δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια λόγω παντελούς απουσίας άλλων εξωτερικών στοιχείων. Μπορούμε μόνο να υποθέσου-

10. Μ. Σωτηρίου, ό.π., σ. 123.

Εικ. 6. Παναγία Σκριπού. Νότια όψη.

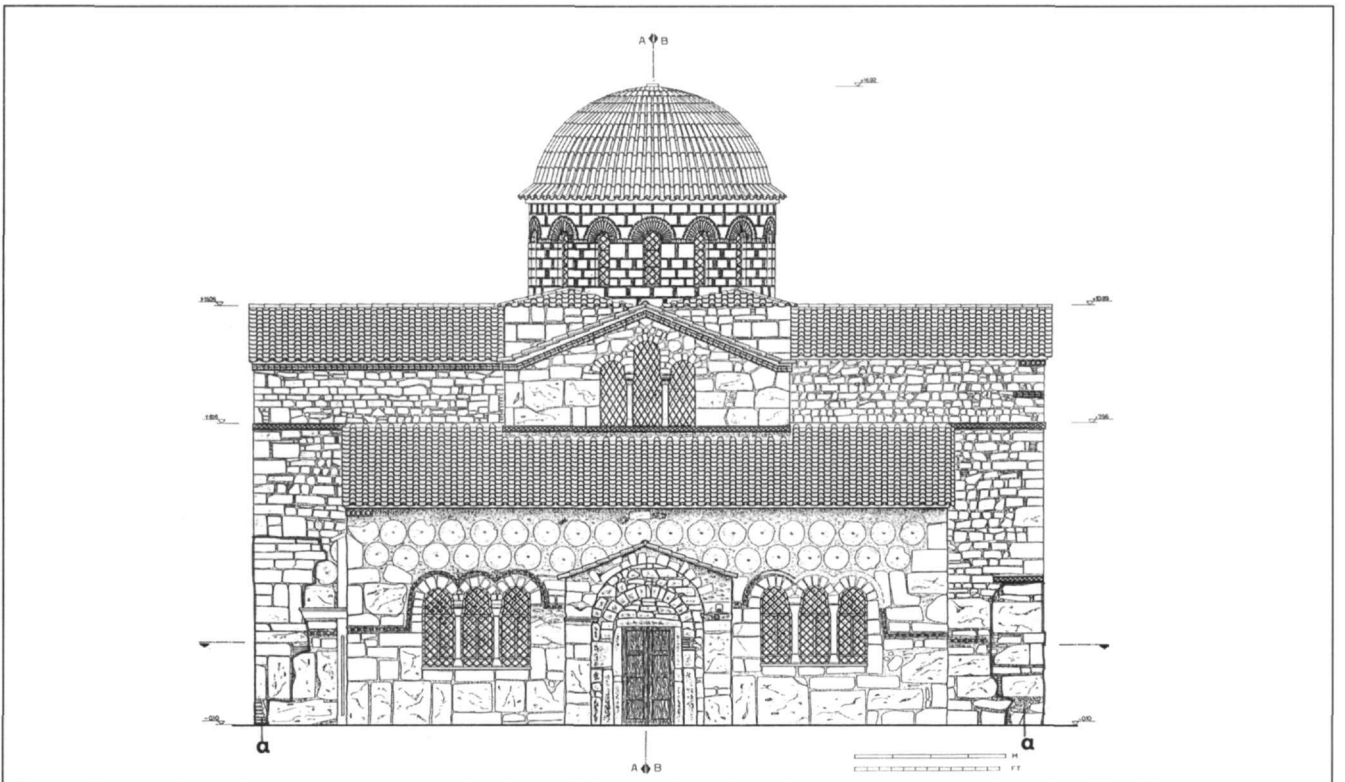
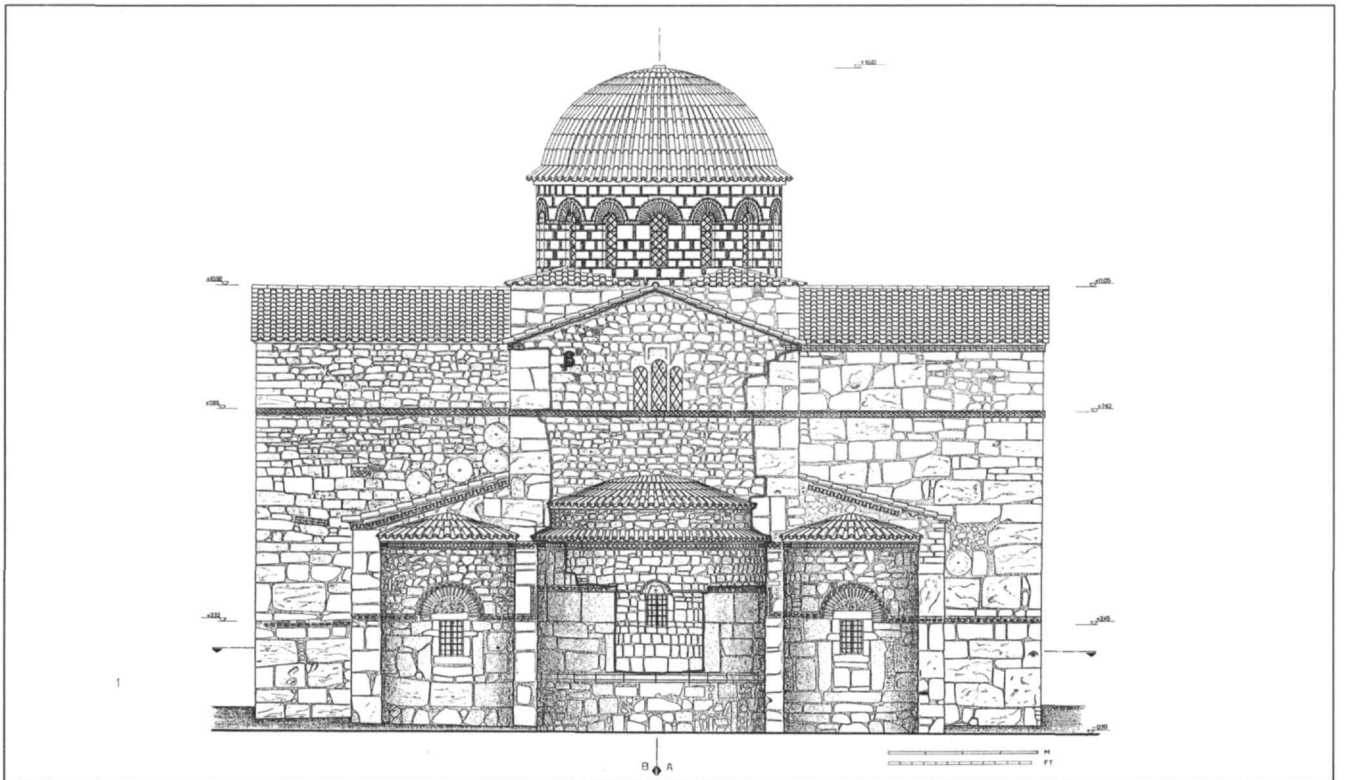
με από τον τρόπο δομής ότι δεν απέχει και πολύ από την αρχική, δηλαδή τοποθετείται γενικά στη μέση βυζαντινή περίοδο. Ένα ακόμα στοιχείο μπορεί να μας προσφέρει ο Άγιος Σώζων, ένα ελάχιστα προσεγμένο ναύδριο, παρά την παλαιότητά του. Βρίσκεται στο κέντρο του σημερινού δήμου του Ορχομενού, σε μικρή απόσταση από την Παναγία, και ο Ορλάνδος το χρονολόγησε γενικά στο 12ο αιώνα¹¹. Κατά τη δόμησή του ενσωματώθηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη από τον αρχαιολογικό χώρο του Ορχομενού, αλλά αριστερά της θύρας στη δυτική όψη του ναού υπάρχει και ένα τμήμα κοσμήτη από το ναό της Παναγίας. Το γεγονός αυτό δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι πριν από την κατασκευή του Αγίου Σώζοντος, το 12ο αιώνα, είχε ήδη γίνει η πρώτη μεγάλη κατάρρευση και επισκευή του μεγάλου ναού, αποτελεί δηλαδή ένα *terminus ante quem*.

Γ' φάση. Τουρκοκρατία

Σε μεταγενέστερη εποχή το μνημείο υπέστη νέες μεταβολές. Διαφαίνεται μια ακόμη οικοδομική περίοδος, κατά την οποία χρησιμοποιήθηκαν μικρότερες πέτρες, καθώς και πολλά συλήματα από τον ίδιο το ναό, όπως ανάγλυφοι κοσμήτες, οι οποίοι όμως είναι τοποθετημένοι σαν απλοί δόμοι. Δεν παρατηρήθηκε καθόλου χρήση τούβλων. Οι γωνίες είναι ενισχυμένες με ισχυρότερους γωνιόλιθους από το ίδιο υλικό. Τα τρίλοβα παράθυρα των κεραιών της παλαιότερης φάσης στην ανώτερη στάθμη αντικαταστάθηκαν με νέα τρίλοβα, αλλά μικρότερων διαστάσεων, τα οποία όπως παρατήρησε η Μ. Σωτηρίου είναι σύγχρονα των τοίχων¹². Για το διαχωρισμό των λοβών χρησιμοποιήθηκαν επιμήκεις λίθοι τοποθετημένοι κατακόρυφα ή ακόμα και αμφικιονίσκοι πα-

11. Α. Κ. Ορλάνδος, 'Ο Άγιος Δημήτριος Βαράσοβας, *ΑΒΜΕ Α'* (1935), σ. 110, εικ. 5δ.

12. Μ. Σωτηρίου, *ό.π.*, σ. 129.

Εικ. 7-8. Παναγία Σκριπού. Ανατολική και δυτική όψη.

Εικ. 9. Παναγία Σκριπού. Η νότια κεραία.

Εικ. 10. Παναγία Σκριπού. Η βόρεια κεραία.

ραθύρων της προηγούμενης φάσης σε δεύτερη χρήση, χωρίς κιονόκρανα. Τα ανώφλια είναι ολόσωμα λίθινα, με χαρακτηριστικές μορφές της εποχής της τουρκοκρατίας. Σύμφωνα με μαρτυρία, που πιστοποιείται και από φωτογραφία της Μ. Σωτηρίου¹³, στην κλειστή γωνία του δυτικού τοίχου του βόρειου σκέλους σώζονταν λιθόπλινθοι από την πρώτη φάση, οι οποίες προεξείχαν από την τοιχοποιία της επόμενης φάσης. Αργότερα καταστράφηκαν κατά τις μεταγενέστερες επισκευές.

Κατασκευές της οικοδομικής αυτής περιόδου παρατηρήθηκαν στο νότιο τοίχο του νότιου σκέλους από το τρίλοβο παράθυρο και πάνω (σημειώνεται στις Εικ. 5-8 με β). Η φάση αυτή σταματά σε σαφώς διακρινόμενο αρμό προς τα δυτικά του τοίχου και στον κοσμήτη της ποδιάς των παραθύρων. Ακόμα παρατηρείται στον ανατολικό τοίχο του ανατολικού σκέλους (Εικ. 11) από τη στάθμη των αψίδων και πάνω, αλλά δεν επεκτείνεται και στους πλάγιους τοίχους. Επίσης, τα ίδια χαρακτηριστικά έχει η τοιχοποιία της απόφραξης του παραθύρου της κεντρικής αψίδας και το τμήμα από την ανάγλυφη επιγραφή και πάνω. Μάλιστα, το ανώφλι του παραθύρου έχει χαρακτηριστική μορφή της

όψιμης τουρκοκρατίας, εποχή στην οποία γενικά χρονολογείται η φάση αυτή της ιστορίας του ναού της Παναγίας. *Terminus ante quem* για τη χρονολόγησή της μπορούν να μας δώσουν οι τοιχογραφίες της κόγχης του ιερού, οι οποίες ζωγραφίστηκαν μετά το κλείσιμο του παραθύρου της κεντρικής αψίδας. Συνεπώς προηγείται χρονικά (αλλά όχι πολύ) των αρχών του 18ου αιώνα. Την ίδια εποχή πρέπει να χρονολογηθεί και η προσθήκη του δίστυλου κωδωνοστασίου στη δυτική απόληξη της στέγης του δυτικού σκέλους. Το κωδωνοστάσιο αυτό εμφανίζεται στις φωτογραφίες και τα σχέδια αποτυπώσεων (βλ. παρακάτω), αλλά καθαιρέθηκε κατά την τελευταία φάση επισκευών.

Δ' φάση. Απόφραξη ανοιγμάτων και άλλες επισκευές

Αφορά όλα τα κατώτερα παράθυρα των κεραιών και των παραβημάτων που έχουν τοιχισθεί εν μέρει ή τε-

13. Ό.π., σ. 129 και εικ. 11.

Εικ. 11. Παναγία Σκριπού. Άποψη από τα ανατολικά.

λείως και το παράθυρο στο νοτιοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα, τα δίλοβα παράθυρα και τις θύρες στο βόρειο και το νότιο τοίχο του νάρθηκα. Στην ίδια εποχή ανήκαν και οι αποφράξεις των δυτικών τρίλοβων παραθύρων του νάρθηκα, τα οποία ανοίχθηκαν κατά τις επισκευές του 1966, καθώς και η μείωση του ανοίγματος της δυτικής πύλης. Η απόφραξη αυτή φαίνεται να έγινε συγχρόνως για όλα τα ανοίγματα, κατά την εποχή της τουρκοκρατίας γενικά, αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία για τη χρονολόγησή τους. Η Μ. Σωτηρίου πιθανολογεί την απόφραξη των παραθύρων συγχρόνως με την κατασκευή των αντηρίδων, το 1869. Πιθανόν να ανήκουν στη γ' φάση των επισκευών που ήδη περιγρά-

ψαμε, αλλά δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν επακριβώς ούτε να επιβεβαιωθεί η υπόθεση της Σωτηρίου.

Ε' φάση. Επισκευές του 1929-1939

Το 1895 ο ναός υπέστη σημαντικές ζημιές από τον ισχυρότατο σεισμό που συγκλόνησε την περιοχή της Βοιωτίας. Αμέσως μετά το σεισμό, το 1901-1903, οι ζημιές του ναού καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν από τον Γ. Σωτηρίου. Τα πρωτότυπα και τα φιλμ των φωτογραφιών αυτών βρίσκονται σήμερα στο αρχείο της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα. Οι περισσότερες από τις φωτογραφίες δημοσιεύθηκαν από τη Μ. Σωτηρίου στο γνωστό της άρθρο¹⁴. Από το 1929 και για μια δεκαετία έγιναν σημαντικές επεμβάσεις στο ναό, που του έδωσαν τη σημερινή του μορφή. Η ε' οικοδομική φάση, που διακρίνεται κυρίως στα ανώτερα στρώματα του βόρειου σκέλους, χαρακτηρίζεται από μικρούς λίθους κτισμένους με πάρα πολλά τούβλα, δομή που θυμίζει πλινθοπερίκλειστο σύστημα, αλλά με αργούς λίθους. Την ίδια περίοδο κατασκευάστηκε το ανώτερο τρίλοβο παράθυρο του βόρειου σκέλους, του οποίου τα περιθώρια είναι κατασκευασμένα αποκλειστικά από βιομηχανικά τούβλα. Αν συγκρίνουμε τη φωτογραφία του Γ. Σωτηρίου¹⁵ με τη σημερινή κατάσταση (Εικ. 9), θα δούμε ότι, παρ' όλη την ομοιότητα στη δόμηση, οι ισχυρές ρηγματώσεις που παρατηρούνται στη φωτογραφία έχουν σήμερα εξαφανιστεί αλλά και το τρίλοβο παράθυρο έχει ανακατασκευασθεί. Κατά πάσαν πιθανότητα χρησιμοποιήθηκαν και τα ίδια υλικά δομής. Η φάση αυτή επεκτείνεται σε ολόκληρο το ανώτερο μέρος του δυτικού τοίχου του βόρειου σκέλους, καθώς και το μεγαλύτερο του βόρειου.

Στην ίδια χρονική περίοδο εργασιών τοποθετείται και το ανώτερο τμήμα του νότιου σκέλους. Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από την προσεκτική ανάγνωση των φωτογραφιών, ολόκληρο το τμήμα του ανατολικού, βόρειου και δυτικού τοίχου, από τον κοσμήτη και πάνω, έχει ανακατασκευασθεί με τρόπο παραπλήσιο με αυτόν της εποχής της τουρκοκρατίας. Ωστόσο, σημαντικές ενδείξεις παραμένουν. Η μεγάλη ρωγμή που διασχίζει τη νότια όψη στην παλαιότερη φωτογραφία¹⁶ δεν υπάρχει στο άνω μέρος, ενώ το χαρακτηριστικό ανώφλι σε δεύτερη χρήση, το οποίο στη γ' φάση βρισκόταν στο μεσαίο λοβό του τρίλοβου παραθύρου, έχει μεταφερθεί στον

14. Ό.π.

15. Ό.π., σ. 131, εικ. 11.

16. Ό.π., σ. 130, εικ. 10.

Εικ. 12. Παναγία Σκριπού. Φωτογραφία από τις εργασίες στο ναό τη δεκαετία 1929-1939.

πλάγιο αριστερό. Η έκταση των εργασιών ανακατασκευής είναι δυνατόν να διαπιστωθεί και από φωτογραφία, η λήψη της οποίας έγινε κατά τη διάρκεια των επισκευών και δημοσιεύεται από τον Ε. Στίκα¹⁷.

Συνεπώς κατά την εποχή αυτή το μνημείο υπέστη ανακατασκευή σε σημαντικό του τμήμα. Οι κοσμήτες τοποθετήθηκαν στην αρχική στάθμη, αλλά σε τυχαίες θέσεις, χωρίς ταύτιση. Συγχρόνως κατασκευάστηκαν από οπλισμένο σκυρόδεμα και τα κακόγουστα ενισχυτικά τόξα στο εσωτερικό του ναού, καθώς και οι καμάρες του βόρειου και του νότιου σκέλους του ναού, με βάση στατική μελέτη του Π. Παρασκευόπουλου¹⁸. Ακόμα, σύμφωνα με μαρτυρίες του Ε. Στίκα κατασκευάστηκαν αφανή σενάζ στις στέψεις των θόλων¹⁹, κατά πάσαν πιθανότητα δε διαστρώθηκε και το δάπεδο με βιομηχανικά πλακίδια στο εσωτερικό του ναού. Το 1939, όπως συνάγεται από έρευνα στο αρχείο της

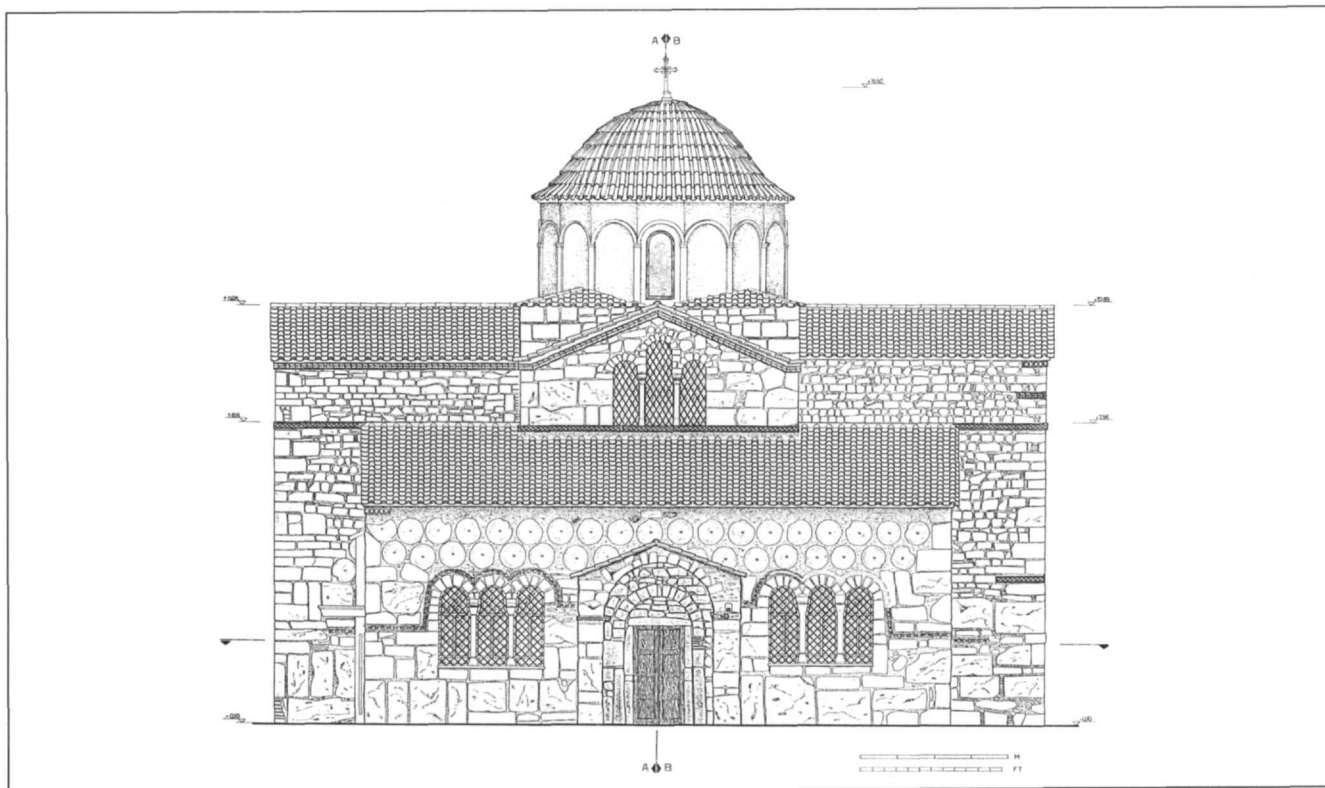
Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (ΔΑΒΜΜ) του Υπουργείου Πολιτισμού, όπου υπάρχουν οι σχετικές μελέτες, καθαιρέθηκε ο παλιός τρούλος του ναού, που είχε διατηρηθεί έως τότε, και κατασκευάστηκε νέος, χυτός από οπλισμένο σκυρόδεμα με κυκλικό τύμπανο και εξωτερική επένδυση από πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, που υφίσταται και σήμερα. Ο λόγος που αντικαταστάθηκε ο τρούλος ήταν η προσπάθεια για να μοιάζει ο τρούλος με τον υποτιθέμενο αρχικό²⁰! Ανακατασκευάστηκαν επίσης και οι κεραμοσκεπείς στέγες του ναού. Την ίδια εποχή κατασκευάστηκε το νέο κωδωνοστάσιο του ναού σύμφωνα με μελέτη του Ε. Στίκα και καθαιρέθηκε το παλιό στη στέγη του δυτικού σκέλους. Στην Εικ. 12 εμφανίζεται σε φωτογραφία του αρχείου της ΔΑΒΜΜ η σύγχρονη καθαίρεση του παλαιού τρούλου και η κατασκευή του καμπαναριού.

17. Στίκας, ό.π., σ. 508, εικ. 119-120.

18. Ειδήσεις, *ΕΕΒΣ Ζ'* (1930), σ. 440, καθώς και *ΕΕΒΣ Η'* (1931), σ. 413.

19. Στίκας, ό.π., σ. 474.

20. Sticas, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 394.

Εικ. 13. Παναγία Σκριπού. Δυτική όψη με γραφική αναπαράσταση του παλαιότερου τρούλου.

ΣΤ' φάση. Επεμβάσεις 1960-1966

Αφορούν μικρότερης σημασίας επεμβάσεις, όπως η καθαίρεση της βόρειας αντηρίδας, η αποχωμάτωση και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου²¹. Επίσης φαίνεται ότι κατά την περίοδο αυτή διανοίχθηκαν τα φραγμένα παράθυρα της δυτικής όψης του νάρθηκα, που εμφανίζονται κλεισμένα στις φωτογραφίες του Σωτηρίου, και γενικά το μνημείο πήρε τη σημερινή του μορφή.

Από τα κατά καιρούς δημοσιεύματα μπορούμε να ανιχνεύσουμε ενδιαμέσες οικοδομικές φάσεις που σήμερα δεν υπάρχουν πια:

α. Στις φωτογραφίες που δημοσιεύει η Μ. Σωτηρίου²², αλλά και σε αυτές του Strzygowski²³, φαίνεται ότι στη βόρεια πλευρά υπήρχε μια μεγάλη κτιστή αντηρίδα,

που στήριζε το βόρειο τοίχο, καθώς και μικρότερες εκατέρωθεν του βόρειου και του δυτικού σκέλους επάνω στις στέγες των γωνιακών διαμερισμάτων. Προφανώς το μνημείο είχε προβλήματα στατικής φύσεως και σε παλαιότερες εποχές. Οι αντηρίδες αυτές κατασκευάστηκαν το 1839 σύμφωνα με τον Strzygowski²⁴. Αντίθετα, η Μ. Σωτηρίου αναφέρει ως χρονολογία κατασκευής το 1869. Οι αντηρίδες αυτές κατεδαφίστηκαν κατά τις επισκευές του 1960.

β. Ο παλαιότερος τρούλος, όπως είδαμε, κατεδαφίστηκε και αντικαταστάθηκε κατά τις επισκευές του 1939. Η μορφή του διασώθηκε σε φωτογραφίες της Σωτηρίου και του Strzygowski²⁵. Επίσης, πλήρης αποτύπωσή του, καθώς και ολόκληρου του ναού, υπάρχει σε σχέδια του Robert Schultz²⁶, που βρίσκονται σήμερα στην

21. Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Βοιωτίας, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, σ. 259.

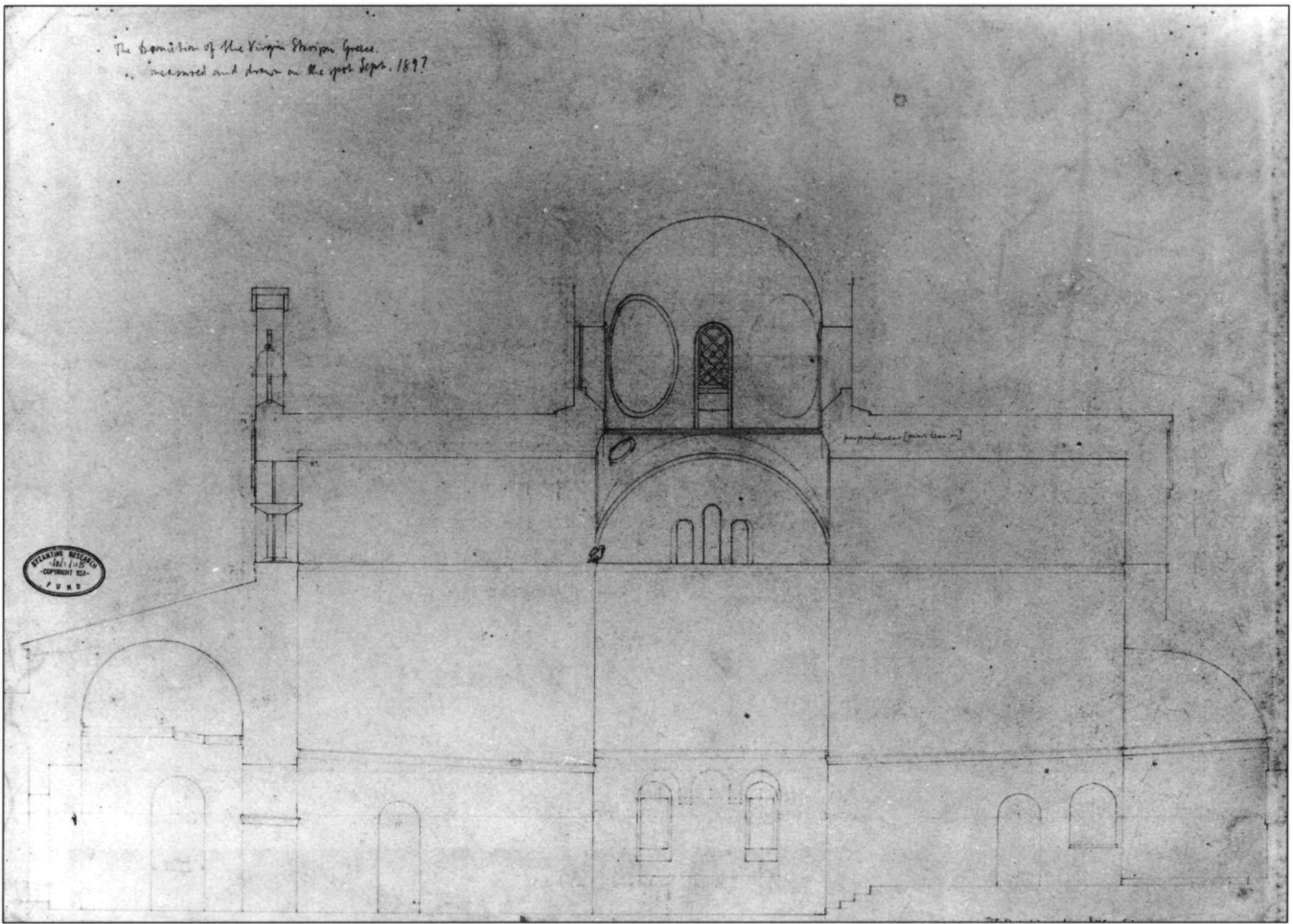
22. Μ. Σωτηρίου, ό.π.

23. Strzygowski, ό.π. (υποσημ. 1), πίν. 1.

24. Ό.π., σ. 6.

25. Ό.π.

26. Γνωστού και από την εξαιρετική μονογραφία που εκπόνησε μαζί με τον S. Barnsley για τον Όσιο Λουκά Φωκίδος.

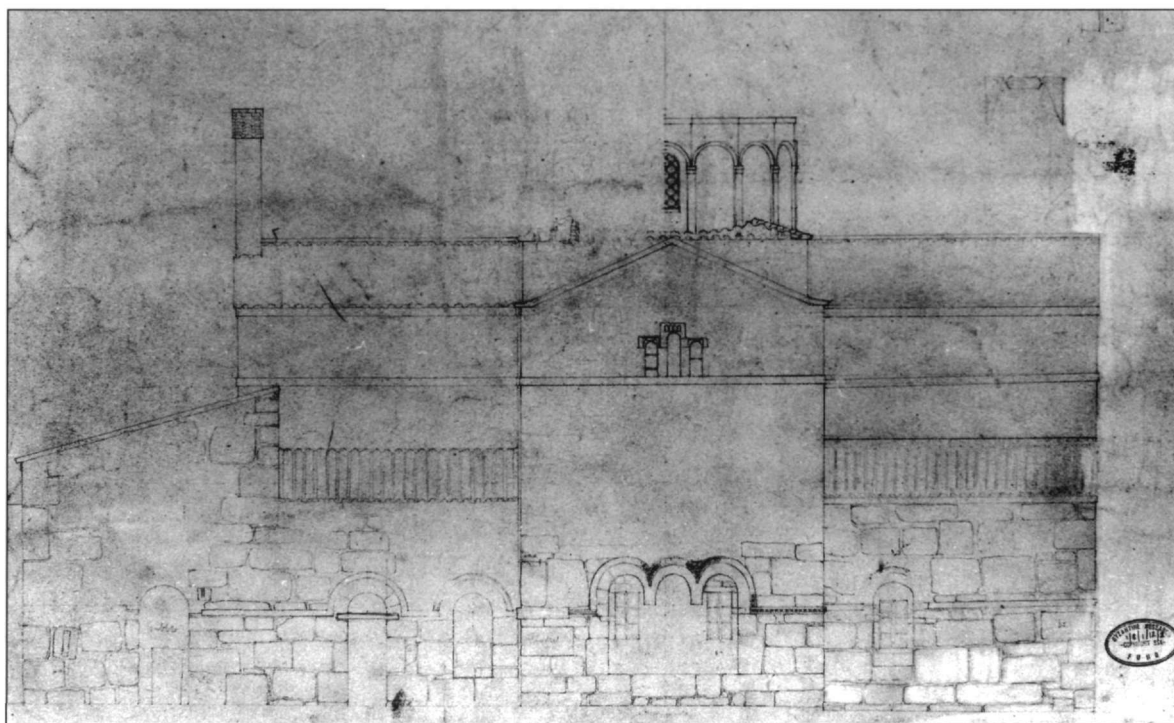
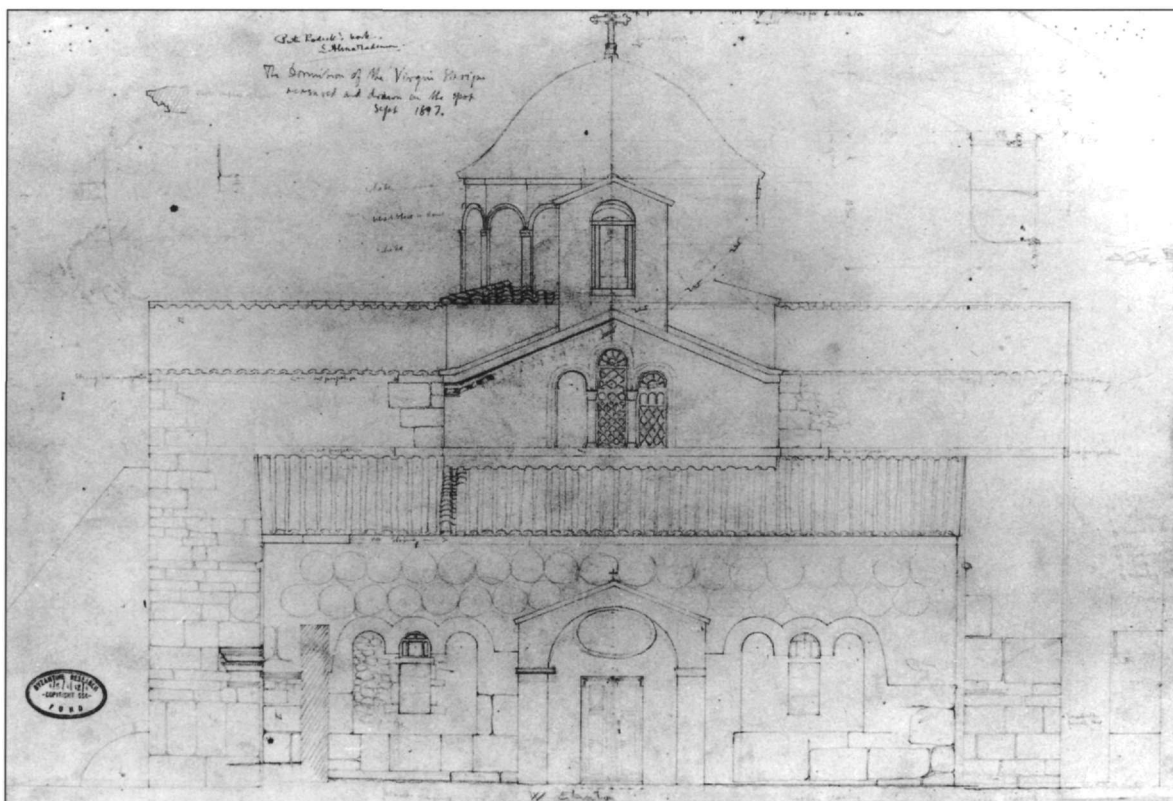
Εικ. 14. Παναγία Σκριπού. Τομή κατά μήκος. Σχέδιο R. Schultz.

Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή στην Αθήνα. Τα σχέδια είναι ημιτελή (Εικ. 14-17), σχεδιασμένα με μολύβι σε λευκό χοντρό χαρτί και σε κλίμακα 1:50, χωρίς να έχουν ποτέ μελανωθεί. Φέρουν την υπογραφή του R. Schultz και τη σημείωση με το ίδιο χέρι: «The Dormition of the Virgin, Skripou, Greece, measured and drawn on the spot, Sept 1897» και παρέμεναν μέχρι σήμερα αδημοσίευτα. Ωστόσο, δεν χάνουν την αξία τους δεδομένης της μεγάλης ακρίβειας των μετρήσεων του Schultz, γνωστής και από τα άλλα δημοσιεύματά του.

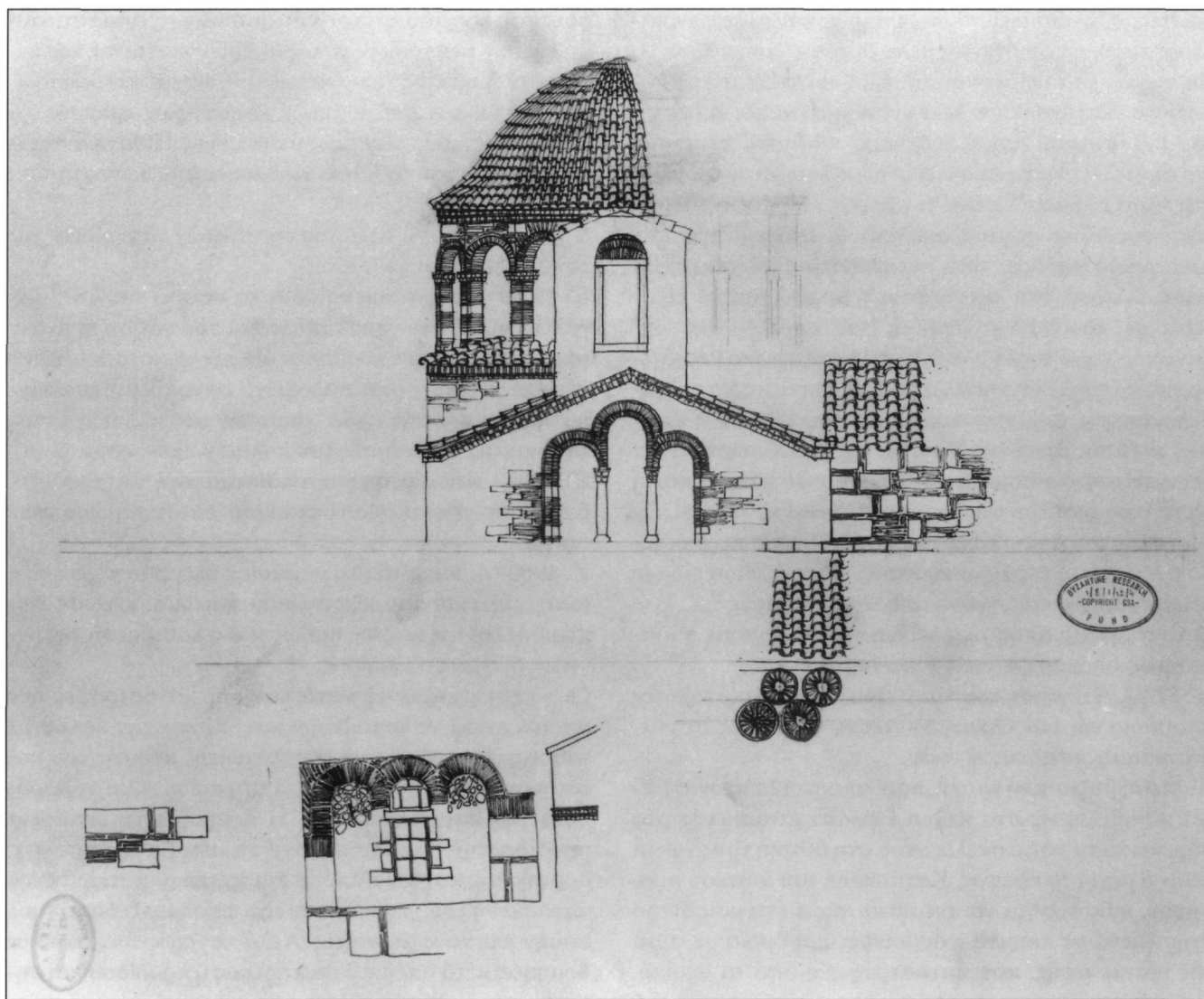
Στα σχέδια αυτά δεν εμφανίζονται οι μεγάλες ζημιές του μνημείου από τους σεισμούς του 1895, και πιθανόν να έγιναν πριν από το 1895 παρά τη χρονολόγησή τους ή ο αρχιτέκτονας επέλεξε να εμφανίζεται σε αυτά ο ναός ανέραιος. Πιθανόν δε να εκπονήθηκαν αμέσως πριν ή παράλληλα με τα σχέδια του Οσίου Λουκά και του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά, που όμως είδαν τελικά

το φως της δημοσιότητας. Στα σχέδια αυτά ίσως να στηρίχθηκε ο Megaw για τη δική του δημοσίευση. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο των σχεδίων αυτών είναι ότι περιέχουν την αποτύπωση του παλαιότερου τρούλου, πριν από την κατεδάφισή του. Επειδή είναι σχεδιασμένα με μολύβι και δεν διακρίνονται καλά τα μετέφερα σε σημερινά σχέδια αποτύπωσης (Εικ. 13).

Ο τρούλος αυτός ήταν δεκαεξαγωνικός εξωτερικά και στις ακμές του υπήρχαν συμφυείς κιονίσκοι που έφεραν τοξωτά αψιδώματα. Τέσσερα μόνον παράθυρα διατρύπούσαν τους τοίχους του, αλλά είναι άγνωστο εάν υπήρχαν και άλλα κλεισμένα. Κατά την εποχή που έγιναν τα σχέδια ήταν επιχρισμένοι εσωτερικά και εξωτερικά. Η χρονολόγηση της κατασκευής του δεν είναι προφανής. Ασφαλώς δεν είναι ο αρχικός, ο οποίος πιθανότατα θα ήταν ψηλότερος με κυλινδρικό τύμπανο, παρόμοιος με αυτόν της Παναξιώτισσας Γαβρολίμνης.

Εικ. 15-16. Παναγία Σκριπού. Δυτική και νότια όψη αντίστοιχα. Σχέδια R. Schultz.

Εικ. 17. Παναγία Σκριπού. Σκαριφήματα λεπτομερειών. Σχέδιο R. Schultz.

Έως τώρα διαπιστώσαμε δύο σημαντικές φάσεις επισκευών στο κτίριο: μία μεσοβυζαντινή και μία στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Χωρίς φυσικά να αποκλείεται μία τρίτη, το πιθανότερο είναι η κατασκευή του να συμπίπτει με μία από τις δύο. Σύμφωνα με την άποψη της Μ. Σωτηρίου ο τρούλος κατασκευάστηκε περί το 16ο αιώνα, για τους παρακάτω λόγους:

1. Στερείται γλυπτού διακόσμου.

2. Τα τυφλά τόξα είναι από κονίαμα και όχι αληθινά.

3. Το γείσο της βάσης είναι τραβηγτό σε κονίαμα.

4. Δεκαεξάπλευροι τρούλοι συναντώνται από το 13ο αιώνα και μετά (π.χ. Πόρτα Παναγιά).

Σύμφωνα με τα παραπάνω ο τρούλος είναι σύγχρονος με την τρίτη φάση επισκευών. Πράγματι η άποψη αυτή φαίνεται και η ορθότερη²⁷. Εάν δε οι υποθέσεις μας για την ύπαρξη ενδιάμεσης μεσοβυζαντινής φάσης είναι

27. Ωστόσο, το μυστηριώδες σκαρίφημα στο τέταρτο σχέδιο του R. Schultz (Εικ. 17), που κατέλιπε με τα σχέδια αποτύπωσης του

μνημείου, δημιουργεί αμφιβολίες. Αναμφίβολα μοιάζει με ένα μεσοβυζαντινό τρούλο. Άραγε είδε κάτι στην εποχή του που δεν

σωστές, δεν αποκλείεται να υπήρξε και άλλος ενδιαμέσος τρούλος, σύγχρονος με τη β' φάση επισκευών.

Πα τη μορφή του αρχικού τρούλου μόνο εικασίες μπορούν να διατυπωθούν. Μια ένδειξη είναι και η μορφή του τρούλου του Αγίου Σώζοντος, που είναι πτυχωτός και αποτελεί τη μοναδική περίπτωση πτυχωτού τρούλου στη νότια Ελλάδα²⁸, εκτός του περιβάλλοντος της Πρωτεύουσας. Είναι τελείως απίθανο να επηρεάστηκε ένα τόσο μικρό ναύδριο από κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η μορφή του να οφείλεται σε προσπάθεια μίμησης του μεγάλου και σημαντικού ναού της Παναγίας από το γειτονικό μικρότερο, όπως έχουμε δει και άλλες φορές στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής (για παράδειγμα η επιρροή του καθολικού της Νέας Μονής της Χίου στα άλλα μεταγενέστερα κτίσματα του νησιού). Η πιθανότητα η μορφή του τρούλου του ναού της Παναγίας να ήταν παρόμοια με του Αγίου Σώζοντος τονίζει ακόμα περισσότερο την επιρροή της Πρωτεύουσας, η οποία όπως είδαμε τελευταία, έχει υποδηλωθεί από τους μελετητές²⁹.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να διαπιστώσουμε τις παρακάτω οικοδομικές φάσεις του μνημείου:

Α'. 873/4. Ανέγερση του ναού από το βασιλικό πρωτοσπαθάριο επί των Οικιακών Λέοντα, πιθανώς στη θέση παλαιοχριστιανικού ναού.

Β'. Μέση βυζαντινή εποχή, πριν από το 12ο αιώνα. Εκτεταμένες ζημιές στο κτίριο και ανακατασκευές στο βόρειο και το νότιο σκέλος, που στη δυτική τους γωνία φθάνει μέχρι το έδαφος. Κατασκευή του δυτικού προσώου, πιθανώς για να αντικαταστήσει ένα μικρότερο στηριγμένο σε πέτρινα φουρούσια, παρόμοια με αυτό της νότιας όψης, που καταστράφηκε από το σεισμό. Πιθανή αντικατάσταση του τρούλου.

Γ'. Τουρκοκρατία, πριν από το 18ο αιώνα. Νέες εκτεταμένες επισκευές με την ανακατασκευή του επάνω μέ-

ρους του βόρειου και του νότιου σκέλους, από τη στάθμη σχεδόν των τρίλοβων παραθύρων και πάνω, του κεντρικού τμήματος του ανατολικού τοίχου του ανατολικού σκέλους. Απόφραξη των παραθύρων πιθανώς όχι συγχρόνως με τις παραπάνω επισκευές. Πιθανή αντικατάσταση και του τρούλου. Κατασκευή κωδωνοστασίου στο δυτικό σκέλος.

Δ'. 1869 (ή 1839). Κατασκευή κτιστών αντηρίδων για την ενίσχυση του μνημείου.

Ε'. 1929. Ανακατασκευή μετά το σεισμό του 1895 μεγάλων τμημάτων του βόρειου και του νότιου σκέλους από τη στάθμη των κοσμητών και πάνω, κατασκευή ενισχυτικών τόξων από οπλισμένο σκυρόδεμα εσωτερικά, καθώς και των τριών καμαρών των κεραιών εκτός της δυτικής. Καθαίρεση του παλαιού κωδωνοστασίου.

ΣΤ'. 1939. Καθαίρεση και ανακατασκευή του τρούλου, ανέγερση νέου κωδωνοστασίου, ανακεράμωση των στεγών.

Ζ'. 1960-66. Μικρότερης σημασίας επεμβάσεις, όπως η αποχρωμάτωση του εξωτερικού και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, καθώς και η καθαίρεση της μεγάλης βόρειας αντηρίδας.

Οι τόσο εκτεταμένες κατά καιρούς καταστροφές δεν μπορεί παρά να σημαίνουν κατ' αρχήν την ευπάθεια του κτιρίου στους σεισμούς, λόγω της μορφής του και του μεγάλου ύψους του, παρά τη φαινομενική στιβαρότητα της κατασκευής του. Η δομική αυτή αστάθεια προδίδει την πρωτοτυπία και τη μεταβατικότητα της μορφής του κτιρίου ή ακόμα και τον πειραματισμό στην κατασκευή του, γεγονός που είχε επισημανθεί από τους προηγούμενους μελετητές. Αλλά και οι άμεσες ανοικοδομήσεις μετά από κάθε καταστροφή προδίδουν τη σημασία που είχε ανέκαθεν για την περιοχή αυτή, ώστε οι κάθε φορά αρμόδιοι να σπεύδουν να προβούν σε τόσο σημαντικές δαπάνες για την επισκευή του.

γνωρίζουμε σήμερα; Άλλωστε, ο ισχυρισμός ότι δεν υπάρχουν τρούλοι δεκαεξάπλευροι πριν από το 13ο αιώνα δεν ισχύει. Το ίδιο το αναφερόμενο παράδειγμα τον διαψεύδει. Τώρα που έπεσαν τα επιχρίσματα από το ναό της Πόρτα-Παναγίας φαίνεται ότι ο νάρθηκας είναι παλαιότερος του κυρίως ναού και κτισμένος κατά πάσαν πιθανότητα το 12ο αιώνα. Σήμερα πάντως δεν μπο-

ρούμε να προχωρήσουμε πέραν από υποθέσεις.

28. P.L. Vocotopoulos, *The Role of Constantinopolitan Architecture During the Middle and Late Byzantine Period, XVII. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten, JÖB 31/1 (1981), σ. 557.*

29. Oikonomides, ό.π. (υποσημ. 4).

OBSERVATIONS ON THE HISTORY OF THE CONSTRUCTION OF THE CHURCH OF THE PANAGIA SKRIPOU IN BOEOTIA

The subject of this article is the well-known early middle-Byzantine monument at Orchomenos in Boeotia. Throughout its history this monument underwent repeated and major changes which, while not affecting its basic layout, certainly altered its shape. The present article will attempt to outline the history of these architectural changes.

Phase 1: Original Construction, 873/4. The building was first built in 873/4 by the imperial *Protospatharios* Leo. This original ninth-century phase of construction can be observed in the lower layers of the church's masonry and is characterized by the use of large stones which were *spolia* from the neighboring archaeological site at Orchomenos. The surviving openings are arched and constructed with cut stone *tholites*, except for the windows of the prothesis and the diaconicon, where bricks were used.

Phase 2: Middle Byzantine. A second phase of construction can be detected at certain points of the building (indicated by "α" in the drawings), specifically in a small section of the western corner in the southern arm and in the western corner in the northern arm. The method of construction here is similar to that of Phase 1, with the use of ancient stones and local limestone, both of large dimensions, which were probably taken from collapsed sections of the same monument. These stones are held together with large amounts of plaster, and their distinctive joints clearly differentiate them from the stones of the original phase. In this newer phase the use of dentil bands is replaced with other architectural elements. The western *propylon* belongs to this phase. This period of construction cannot be accurately dated due to the lack of other external elements. The Church of the Holy Savior (Agios Sozon) of Orchomenos, constructed in the 12th century, provides us with a *terminus ante quem*, since *spolia* from the Church of the Panagia were found incorporated in its masonry.

Phase 3: Turkish Rule. Another period of construction has been detected during which smaller stones were used, as well as many *spolia*, such as carved ornaments, from the nearby monument, but these are arranged in simple courses alongside the other courses of masonry. The use of bricks is

nowhere to be seen. The corners were reinforced with stronger cornerstones of the same material. The three-lobe windows on the upper level of the arms in the older phase were replaced with smaller three-lobe windows in which rough stones are used to separate the lobes. The lintels are single stone blocks whose shape is typical of the era of Turkish rule.

Construction from this period can be noted in the upper part of the southern wall in the southern arm starting from the level of the three-lobe window (indicated by "β" in the drawings). It ends at the pronounced join where the construction phases change at the western end of the wall and the ornamentation of the windowsills. Construction from this period can also be observed in the eastern wall of the eastern arm from the level of the apses upwards, but it does not extend to the side walls. The window that has been walled over in the central arch also reveals the same characteristics, as does the upper section starting at the carved epigraph. The frescoes in the niche of the sanctuary, which belong to the beginning of the 18th century, offer us a *terminus ante quem*, as they were painted after the window was walled over.

Phase 4: Blocking up openings and other repairs. This phase involved the reduction of all the lower windows in the arms and the side *bemata*, as well as the windows in the southwestern corner section and the two-lobe windows and the doors in the northern and southern walls of the narthex. These changes probably belong to the third phase of repairs, which has been described above, but this cannot be verified since the changes cannot be accurately dated.

Phase 5: Repairs of 1929-1939. In 1895 the church suffered major damage in an earthquake, and the extensive renovations that began in 1929 and continued for a decade gave the church the form it has today. This phase of construction is characterized by the use of small stones together with a great many bricks. In all probability the building's own materials were re-used. This phase extends to the entire upper part of the western wall and most of the northern wall in the northern arm.

The upper section of the southern arm also belongs to this phase of construction, which extends to the entire upper part of the southern arm starting near the keystones of the windows in the lower level. The supporting arches in the church's interior were constructed at the same time, as were the arches in the northern and southern wings, all made of reinforced concrete. In all likelihood the floor inside the church was also laid with manufactured tiles at this time. In 1939 the old dome of the church was pulled down, and a new dome was built which still stands today; it is made of reinforced concrete, has a circular tympanum, and its exterior is faced with brickwork that has survived to the present. The church's bell tower was also built at this time.

Phase 6: Alterations of 1960-66. These include less important changes, such as the demolition of the northern buttress and the removal of debris and cleaning up of the surrounding area.

The various publications that have appeared over the years enable us to determine phases of construction for which evidence no longer exists.

A. Photographs show a large buttress on the northern side, which supported the northern wall, and smaller ones on the roofs of the corner sections on each side of the northern and western arms. These supports were pulled down during the 1960 repairs.

B. The shape of the old dome survives in photographs by Sotiriou and Strzygowski. In addition, Robert Schultz's complete architectural drawings of the dome and the entire church are located today in the British Archaeological School in Athens. This dome was 16-cornered on the outside and had small columns at the corner points supporting arched vaults. The walls of the dome had only four windows, but it is not known whether there were others that had been closed up. At the time the drawings were made, the dome was covered with plaster on the outside and the inside. The date of its construction is not obvious, but it probably belongs to the third phase of construction. If this assumption is correct, another intermediary dome was probably built during the second phase of repairs.